

Pap Péter István

Kijelölt és önként vállalt kényszerpályák

*A József Attila Kör és a hatalom, 1983–1986**

Robert K. Merton, világhírű amerikai szociológus a hatalomhoz és a fennálló rendhez való viszonyulás ötféle fokozatát különböztette meg: konformizmus, újítás, ritualizmus, visszahúzóds és lázadás.¹ E helyütt nincs mód az elmélet részletekbe menő ismertetésére, talán elég csak annyit felidézni belőle, hogy e modell eredeti verziójában az egyénnek a hatalom által felmutatott – normatív – értékekhez való viszonyát mutatná meg aszerint, hogy az egyén milyen mértékben hajlandó azonosulni ezekkel a normatív értékekkel.²

Noha ez a skála Mertonnál a teljes társadalom kontextusában értelmeződik, álláspontom szerint jól adaptálható a kései Kádár-kor kulturális értelmisége és a kulturális hatalom közti reláció mikrotörténeti elemzésére is – megfelelő kitételekkel. Eszerint a hatalom képviselői által kijelölt célokkal és elgondolásokkal azonosuló, a kulturális és társadalmi szervezetek élén elhelyezkedő értelmiségiek álltak a konformizmus szintjén. (Nagyrészt tagjai is az állampártnak, bár nem feltétlenül.) Az újítók voltak mindazok, akik elfogadták ugyan a „létező szocializmus” szűkebben vagy tágabban értelmezett értékeit és politikai keretrendszerét, de bizonyos kérdésekben a rendszer korrekciója mellett törtek lándzsát. A ritualisták e konkrét kontextusban, bár számos ponton rendkívül kritikusak voltak a hatalommal, valamilyen oknál fogva nem kívántak kimozdulni a pártállam intézményes keretei közül: legális orgánumokban publikáltak, alávetették magukat a formális eljárásrendeknek, képviseltették magukat a különböző társadalmi szervezetekben. A visszahúzódsok kategóriája magától értetődően az „asztalfióknak dolgozó” értelmiségit jelenti; míg a lázadó csoportjába sorolható szereplők egy az egyben felmondták a kultúráirányítás által diktált alkukat és ledöntötték a hatalom által állított tabukat: magánkiadásban, betiltott folyóiratokban publikáltak, illegális rendezvényeket szerveztek. A nyílt lázadó természetesen az egypártrendszerben különleges bánásmódban részesültek: mint a „megvalósult szocializmus” ellenfeleit, a hatalom folyamatosan megkísérelte őket kiszorítani a közbeszéd minden – legális vagy illegális – mezőjéről, s a „szocialista társadalom” ellenségeként mutatta fel őket a többségi társadalomnak. Az értelmiség és a kulturális elit szintjén azonban a lázadó – a demokratikus ellenzék – nagyon is részesei voltak a különböző diskurzusoknak. (Éppen ez ingerelte a hatalmat

* A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001. *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című pályázat támogatta.

¹ Merton 1980: 356. A magyar történeti szakirodalomban – konkrétan az 1956-os fegyveres felkelők társadalmi hátterének megvilágítására – alkalmazza még: Kozák 1999.

² Merton 1980: 344–387.

számos esetben, s ezért nyúltak a lázadó – disszidens – értelmiségiekkel szemben a közvetlen hatású represszió eszközeihez is.)

A visszahúzódat mint passzív közéleti működést nem számítva, a nyolcvanas évek értelmiségi ellenzékének legtöbb jelensége valójában leírható a – továbbiakban kizárólag a merton értelemben használt – ritualisták és lázadók, illetve az e két kategória közti mozgás fogalmaival. Mint a tanulmányból reményeim szerint láthatóvá válik, a kor értelmiségi csoportjai és a hatalom is – különböző elnevezésekkel, de – efféle sémákban gondolkodott, s ennek kézenfekvő illusztrálására kínálkozik a fiatal irodalmárokat tömörítő József Attila Kör (JAK) mint különböző ellenzéki és féllenzéki erőterek metszéspontjában elhelyezkedő szervezet története. Hipotézisem szerint, ebből a metszéspontból a JAK az alapvetően ritualista formák közt működő népi erőter felé mozdult el a tárgyalt időszakban, ily módon eltávolodva a lázadás sokféle stratégiáját alkalmazó demokratikus ellenzékétől.³ Jelen tanulmány értelmezési keretében ennek a helyzetnek az ellentmondásossága és az ebből fakadó érvényesülési lehetőségek vizsgálata áll – egyfajta diskurzuselemző megközelítésben.

Az esettanulmány kronológiai határait aszerint célszerű kijelölni, hogy e szervezet – melynek több évtizedes történetéről jelent már meg kiadvány⁴ – és a hatalom viszonyát „mozgásban”, egy-egy krízishelyzet miatti feltárulkozásban lehessen bemutatni – ezzel megidézve egy újabb társadalomelméleti klaszszikust, Victor Turnert.⁵ Ennek megfelelően kezdődátumként 1983 őszének többé-kevésbé közismert eseményei adódnak: szeptemberben egyéves szilenciumra ítélték Csoóri Sándort, és nagyjából ugyanekkor mentették fel a *Mozgó Világ* Kulin Ferenc vezette szerkesztőségét is, amely 1981-es megalakulása óta egy, a korszakban meglehetősen szabad és bátor hangvételű lapot készített, mely idővel a JAK tagjainak első számú fórumává vált.⁶ A rendszerváltoztatással és

³ Erről bővebben: Csizmadia 1995a, különösen 187–255.

⁴ Németh 2012. Németh kötetének egyik legfontosabb érdeme, hogy forrásai között számos egykori JAK-taggal készített interjú is található.

⁵ Turner 1974: 35–46. A hazai társadalomtörténet-írásban az elméletet gyümölcsöző eredményre használja még Kövér 2011: 10–11: „Turner ugyanis a pozitivistáktól megkülönböztette a főként a konfliktusokban jelentkező, társadalmi drámák révén képződő ideológiai struktúrákat. Ezek nyitottak, a megfigyelő számára utólag, retrospektíve felismerhetők, szervezeti fókuszuk nem a diagramok metszéspontjában, hanem a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként bukkannak a felszínre, alternatívákat hordoznak és pszichológiai tényezők elemzése révén ragadhatók meg.”

⁶ 1983 nyarán jelent meg New Yorkban, a Püski Kiadó gondozásában Duray Miklósnak, a szlovákiai magyarság vezető politikusának *Kutyaszorítóban* című esszéje, melyhez – Duray felkérésére – Csoóri Sándor írta az előszót. Önmagában a Nyugaton való publikálás ténye is ingerelte a hatalmat, Csoóri ráadásul a Kádár-kori közbeszéd lefojtottságához képest éles őszinteséggel írt a határon túli magyarság nehéz helyzetéről és a környező államok kisebbségpolitikájáról. Ugyanezen év őszén határozta el magát a kulturális vezetés a már két éve a *Mozgó Világ*ot szerkesztő csoport és az azt irányító Kulin Ferenc eltávolítására. Kulinékat éppen az ellenzéki hangok visszafogása érdekében nevezték ki, azonban működésük alatt a legális orgánumok viszonylatában példátlanul nyílt fórum lett a „Mozgóból”. A két akció minden bizonnyal összehangolt

az ellenzéki mozgalmakkal foglalkozó történeti irodalomban is szakaszhatárként kezelt⁷ 1983-as évvel elkezdődött időszak az 1986 novemberében, a Magyar Írók Szövetsége (MISZ) tisztújító kongresszus eseményeivel – legalábbis részlegesen – összegezhető. Az Írószövetség ezen összejövetelén leváltották az írótársaság hatalomhoz végtelékig lojális vezetőségének egy részét, és sikerült pozícióhoz juttatni olyan kritikus értelmiségieket, mint például Csurka István, Mészöly Miklós vagy a már említett Csoóri.⁸

Mindezek a körülmények jelölik ki tehát azokat a határokat, amelyek között a JAK idevonatkozó történetét kívánom értelmezni, összevetve a Kör lépéseit a manipulációs eszköztárat sokféleképpen bevető hatalom szándékai-val és cselekedeteivel. Ebből adódóan az a kérdés is megválaszolásra vár, hogy a JAK által választott érvényesülési stratégia végül mennyiben fakadt a szervezet saját elhatározásából, avagy a bomlasztásnak való – tudatos vagy észrevétlen – alárendelődéséből.

SZÁNDÉKOK, SZEREPLŐK: SEREGSZEMLE A KULTURÁLIS IRÁNYÍTÁS CSÚCSAITÓL A JAK-IG

A vizsgált időmetszetben számos eltérő érdekű személy és szervezet tevékenykedett, s ezek – az irodalmi világról lévén szó – számos, a kor nyilvánosságában is hozzáférhető nyomot hagytak maguk után, azaz nem csak a titkosszolgálatok működése keretezte az információgyűjtést és a megfigyelést. Éppen ezért e diskurzus központi kérdése a nyilvánosság, illetve az ahhoz való hozzáférés különböző módzatai.

E többszólamú diskurzusban ráadásul mind a hatalom, mind az irodalmi élet szereplői szemmel tartották partnereiket, a saját intézményeiken belül is. Egyáltalán, az is kérdéses, hogy lehet-e a *kulturális irányítás kontra irodalmárok* dichotómiában elbeszélni e történetet, avagy sokkal inkább egy fokozatosságon alapuló átmenetről van szó, melyben a „galaxis” két végpontja – az első titkár, illetve a szamizdatos ellenzék – között számos árnyalat létezett a hatalommal való együttműködés szempontjából.⁹ Ebben az írásbeli dokumentumokban gaz-

volt, és az ellenzéki csoportok e helyütt is tárgyalt megosztásának stratégiájába illeszkedett. 1983-ra azonban mind Csoóri, mind a *Mozgó Világ* az ellenzéki, féllenzéki szubkultúrában – kis túlzással – intézménnyé formálódott, a velük szemben történt represszió így valósággal mozgósította az alternatív csoportosulásokat (Németh 2002: 182–191; Romsics 2003: 27, 34; Németh 2012: 133–136).

⁷ Romsics 2003: 34–35; Csizmadia 1995a: 202–210. Mindkét szerző az ellenzék elleni fellépés időszakaként írja le az 1980-as évek első két-három évét.

⁸ Romsics 2003: 50.

⁹ Vö. Szőnyei 2012a: 19–27. Noha Szőnyei is árnyaltan közelít kétkötetes, hatalmas volumenű munkájában az irodalmi élet megfigyeléséhez, mégis egy – néhol átjárhatatlannak tűnő – dichotómiát állít fel a megfigyelték és a belső elhárítás között. Ugyanakkor az is hangsúlyozandó, hogy Szőnyei kizárólag az állambiztonság relációjában elemzi a Kádár-korszak irodalmi életét, más szervezeteket és intézményeket nem igazán állít fókuszába, így nem is nagyon lett

dag diskurzusban valójában minden fél a másik lehetséges mozgását találgatta – s figyelte (meg). (Az információs aszimmetriának köszönhetően ebben a diskurzusban természetesen a hatalom a leginkább öntevékeny szereplő.)

Hogy a JAK itt bemutatott néhány éve igazán érthető legyen, érdemes röviden áttekinteni a szereplőket és a bennük a JAK-kal kapcsolatban megfogalmazódott szándékokat. A JAK mint irodalmi szervezet vonatkozásában a hatalom képviselője a kulturális irányítás volt, mely több intézményre tagolódott.¹⁰ Egy a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságához rendelt grémium volt talán ezek közül a legfontosabb: az Agitációs és Propaganda Bizottság, mely egyszerre volt döntés-előkészítő és végrehajtó szerv a kulturális szféra vonatkozásában is. Ennél szűkebb döntési kompetenciákkal rendelkezett a Művelődési Minisztérium és a Tájékoztatási Hivatal, melyek – Köpeczi Béla, illetve Bányász Rezső vezetésével – inkább a pártállam adminisztrátorai voltak.¹¹ Noha nem kötődött kizárólagosan egyik szervezethez sem – jöllehet művelődésügyi miniszter-helyettes és KB-titkár is volt –, a kulturális irányítás legfontosabb „intézménye” 1985-ig Aczél György volt.¹²

A kádári alapelveknek pontosan megfelelően a kulturális hatalom számára kétféle ellenzék létezett: a „destruktív”, „ellenséges ellenzéki” jelzőkkel illetett radikális, szamizdatos csoport egyfelől, a népfrontos keretek közé beszorítható „népi tábor” másfelől.¹³ E két csoport között nem elsősorban a tematikai különbségek voltak az érdekesek, hanem hogy a nyilvánosság mely szegmentumában fejtették ki gondolataikat. Míg előbbit egyértelműen „ellenségként” kezelték és vele szemben a *direkt represszió* eszközeivel léptek fel, addig a másik – leginkább a „népi” jelzővel leírható – csoporttal a *szövetségi politika* jegyében egyfajta belső ellenzékként bántak. Ezekben az esetekben puhább, részben az informalitás útján érvényesített eszközöket alkalmaztak: tulajdonképpen egyfajta kegygazdálkodás volt az alapvető stratégia.¹⁴ A hatalom képviselői számára ebből következően az volt a legnagyobb kihívás, hogy úgy korlátozzák – és tartsák a hivatalos intézmények ellenőrzésén belül – a népiek kritikus megnyilvánulásait, hogy az esetleges represszió ne taszítsa őket olyan kilátástalanságba, mely miatt ők is az illegális nyilvánosságba szorulnának, ezáltal létrehozva a rendszer *egységes ellenzékét*.

A kommunista párt hazai történetében ehhez a már említett szövetségi politika nyújtott egyfajta ideológiai keretet: mindazok, akik legalább formailag el tudták fogadni a szocializmus alapelveit, az állampárt intézményein (kiadók, szövetségek, engedélyeztetési eljárások) belül pacifikálhatók és pacifikálandók – még akkor is, ha beszéltek a rendszer tabuiról. Nem volt tehát menekvése a népi

volna mód arra, hogy a megfigyelés itt jelzett sokszereplős voltát, sokféleségét megmutassa – legfeljebb a hálózatba beszervezett irodalmárok kapcsán.

¹⁰ Csizmadia 1995a, 1995b. Inspiráló értelmezési keretet is ad: Tabajdi 2019.

¹¹ Bölöny–Hubai (szerk.) 2004: 158–159, 165–168.

¹² Romsics 2000: 497.

¹³ Tabajdi 2019: 13–20. Többé-kevésbé Tabajdi is e kettőségben mutatja be az ellenzék megfigyelését, de a hangsúly nála inkább a demokratikus ellenzéken van.

¹⁴ Tabajdi 2019: 232–252.

gondolatnak a népfrontos keretrendszerből, talán egészen 1989 első hónapjaiig.¹⁵ Ahogyan Csizmadia Ervin egy 1994-es tanulmányában találóan megjegyzi: „az MSZMP-nek igazán fontos volt, hogy a nemzeti-népi gondolat reneszánszát, illetve a kisebbségi kérdés hatékonyabb képviselőjét valló népi írókat ne engedje leválni a kádári politikáról”.¹⁶

A JAK és a hatalom diskurzusainak – utóbbi képviselőjében – fontos szereplője Tóth Dezső, a Művelődési Minisztérium miniszterhelyettese, aki egy, a *Népszabadságnak* adott 1983. áprilisi, egész oldalas interjújában a maga bürokratikus-marxista nyelvi regiszterével érzékletesen mutatta be a kulturális irányítás célkitűzéseit:¹⁷ „Ilyen körülmények közt az állami irányítás legfőbb feladata a szövetségi politika, az ideológiai vita negyedszázad során bevált elvének következetesebb betartása és betartatása – minden szinten.”

A népfrontos politika legfontosabb közvetítő közegei az irodalom vonatkozásában az Írószövetség, illetve a Magvető Kiadó voltak.¹⁸ Előbbinek egy társutas, mertoni fogalomhasználattal konformista értelmiségi, Hubay Miklós, míg utóbbinak a korszak irodalmi életében nagyon sajátos szerepet betöltő Kardos György volt a vezetője.¹⁹ E közegeknek kétirányú – de közel sem szimmetrikus – működése volt: a hatalmat a keretek lassú, sokak számára túlzottan is lassú tágítására *ösztönözték*, míg az irodalmi élet szereplőit a kulturális irányítás által meghatározott alkurendszer betartására *kényszerítették*.

E diskurzusban, ha tetszik, önálló aktor, más szempontból azonban „csak” a hatalom információgyűjtésének eszköze volt a *belső elhárítás*.²⁰ Az itt közölt történet sajátossága, hogy ez a kérdés egyszerre át is vezet a JAK és tagjai bemutatásához. A bevezetőben jelzett diskurzuselemzés alapvető szereplője és forrása egy hálózati személy és annak munkadossziéja.²¹ A „Havasi Zoltán” fedőnéven jelentéseket készítő személyre e tanulmányban saját nevén, azaz Szokolay Zol-

¹⁵ Romsics 2003: 23–37, 135–142.

¹⁶ Csizmadia 1994: 139.

¹⁷ Tóth 1983: 13. A következő idézet forrása ugyanott.

¹⁸ A kiadók szerepéről: Kőszeg 1984: 42–59; az Írószövetségről: Kiss Gy.–Szilcz (szerk.) 2016: 9–17.

¹⁹ Romsics 2003: 50; Kőszeg 1984: 43. A kádári kultúráirányításban a Magvető Kiadó, illetve személyesen Kardos György kapta azt a szerepet, hogy az aczéli értelemben vett „tűrt” irodalmat kiadói helyzetéből fakadóan megrostálja, majd közölje. (Mint e tanulmányból is érzékelhető némileg, a „3T” politikája valamivel árnyaltabb volt a háromosztatúságnál.) Kardos e feladatból operatív szinten is kivette a részét: személyesen lektorált műveket, gyakran győzködte a szerzőket, hogy szövegük politikai élét tompítsák (eljátszva a „jóakaró” szerepét), „veszélyesnek” ítélt kéziratokat őrzött dolgozószobájá páncélszekrényében, vagyis sajátos, kegygazdálkodásra épülő játzmáin keresztül szavatolta a kultúráirányítás kívánalmainak betartását és betartatását.

²⁰ Noha e tanulmánynak nem feladata, hogy elemezze a pártállam különböző intézményei közt folyó belső párbeszéd hatékonyságát, itt jelzem, hogy ez egy fontos, és az idevonatkozó történeti kutatásban kevésbé kutatott téma. Ti. a fentebb bemutatott bizottságok, szervezetek minden esetben rendelkeztek-e elégséges információval a pártvezetés elgondolásainak érvényesítéséhez? S ha nem, miért nem? A hatalmi szervek diszfunkcionalitása miatt, vagy esetleg belső hatalmi harcok eredményeképpen?

²¹ ÁBTL M-41 773.

tánként hivatkozom. Erre számos kézenfekvő ok kínálkozik. Egyrészt Szokolay ügye az egyik legkorábban, még a 90-es évek közepén nyilvánosságra került ügynekügy volt, hálózati személyként való ténykedése közismert, ő maga is több ízben reflektált rá ilyen-olyan módon.²² Másrészt e tanulmány messzemenően igyekszik elkerülni az ügynökvádász hangvételt, a leleplező beszédmódot, a fedőnév folyamatos használata pedig óhatatlanul ilyesfajta konnotáció felé terelné az értelmezést.²³ Továbbá – ezzel szoros összefüggésben – nem lenne szerencsés, ha még e kései krónikában is megfosztanánk Szokolayt önmagától, nevéől, és egy „arctalan spionként” kezelnék. Adottnak kell elfogadnunk, hogy Szokolay életéhez egyszerre tartozott hozzá a titkos megbízotti (tmb.) szerep, a költői működés, és ami számunkra a legfontosabb, a JAK-ban betöltött bennfentes helyzete. Ezt a JAK történetével foglalkozó kutató számára számos előnnyel járó körülményt plasztikusan foglalták össze Szokolay tartótisztjei 1985. május 20-án kelt egyik foglalkoztatási tervében: „A JAK-on belül vállalt KISZ-funkcióján keresztül mélyebb betekintési lehetősége van az ott folyó tevékenységbe.”²⁴

Mindezek után célszerű áttérni a jelen munka középpontjában álló szervezetre. A JAK elődszervezete 1973-ban alakult, a Magyar Írók Szövetsége Fiatal Írók József Attila Köre néven (FIJAK), egy felső korhatárral rendelkező („kijáratos”) ifjúsági szervezetként. A FIJAK létrehozásában a fiatal irodalmárok nyilvánossághoz juttatása volt a szempont – pontosabban az, hogy ez a nyilvánosságra juttatás a hatalom szervein keresztül, többszintű ellenőrzés mellett történjen. A radikalizálódás mint tendencia – vagyis a pártállam elvi sarokköveivel és tabuival való valamilyen mértékű kritikusság – a konstrukció mögött álló elgondolásokat zárójelbe helyezve már a FIJAK korai éveiben jelentkezett, ezért 1981 elején felfüggesztették a szervezet működését. A szövetségi politika jegyében azonban nem akarták ellehetetleníteni a fiatal írókat: ugyanezen év júliusában jóváhagyták, hogy József Attila Kör néven újjaalakuljon a szervezet.²⁵ Sőt, a Kör nyilvánossághoz is jutott: a szintén 1981-től Kulin Ferenc főszerkesztésében megjelenő *Mozgó Világon*, valamint a Magvető gondozásában 1982-től kiadott JAK-füzeteken keresztül.²⁶ A JAK 1981-ben 127 taggal alakult újjá, melyből 17 fő az Írószövetség KISZ-szervezetének is tagja volt. Szervezetileg azonban a régi-új JAK sem volt önálló: az Írószövetség felügyelete alatt működhetett, és a JAK ülésein

²² Szokolay 2015; Ungváry 2017.

²³ Az ügynökakták változatos társadalomtörténeti felhasználásáról: Takács 2014, különösen 114. Vö. Rainer 2008: 70–78.

²⁴ ÁBTL M-41 773. 121. Az ügynöki szövegek eseménytörténeti rekonstrukcióhoz való felhasználása természetesen számos további kérdést nyit meg, melyekre nincs mód itt kimerítő válaszokat adni. A nyelvi dekonstrukció, illetve a jelentésekben és a szakirodalomban található információk folyamatos ütköztetése talán létrehozza azt a módszertani biztonsági hálót, mely megakadályozza e nagyon torz és egyenlőtlen helyzetben keletkezett szövegek félreértését.

²⁵ Németh 2012: 7–24; 109–129.

²⁶ Németh 2012: 131. A JAK-füzetek első kötete *Fasírt, avagy viták a „fiatal irodalomról”*, míg a második *Ver(s)ziók* címmel jelent meg. A közéleti témák az elsőben erőteljesebben jelen voltak, míg a második inkább szépirodalmi fókuszú volt.

mindig jelen volt a Művelődési Minisztérium egy-egy illetékese is.²⁷ (A tárgyalat időszakban ez a személy leggyakrabban Baczoni Gábor volt.) A szűkre szabott jogi mozgástér mellett a JAK – a MISZ-hez kapcsolódva – önálló költségvetési sort kapott: 1981-től kezdve évi 90 000 forintos működési támogatásban részesült, és további 90 000 forint állt rendelkezésére ösztöndíjak kiutalására.²⁸ A Kör évente 12 vezetőségi és 6 taggyűlést tartott.²⁹

Ahogy korábban már hangsúlyoztam, a korszak – JAK szempontjából is – legfontosabb kérdése a nyilvánosság volt. Ebben a problémakörben a fiatal írók nagyrészt követték a népi erőter stratégiját, vagyis az intézményes keretek közt maradvá keresték az érvényesülést, ugyanakkor a kritikus hangvételtől sem kívántak lemondani. E két körülmény alapjaiban határozta meg a JAK működését: adminisztratív eljárások tömegének keretében érintkeztek a hatalom képviselőivel, és saját belső diskurzusaiknak is e processzusok voltak a központi témái. Az itt jelzett dilemma valóban súlyos választás elé állította – különösen 1983 után – a Kört. A hatalom ugyanis nem tette lehetővé a hivatalos és az illegális orgánumban való egyidejű publikálást.³⁰ Ennek ellenére a népiek közül néhányan – esetleg álnéven – írtak szamizdatokba, s ez igen éles döntési helyzet elé állította a JAK-ot.

Szilágyi Ákos, a JAK 1984-ben leköszönő titkára a kései Kádár-korszakra olyannyira jellemző, óvatoskodó és többszörösen kódolt nyelvezetű írásában a következőképpen tett hitet a ritualizmus mellett az *Alföld* folyóirat hasábjain:

„Egy új típusú társadalmi párbeszéd ideje jött el, melynek alapját éppen az elmúlt évtizedek konszolidációs politikája vetette meg. Képesség válunk-e erre mindkét oldalon? [...] Így csak azt mondhatjuk: képesség kell válnunk, hinnünk, tanulnunk, gyakorolnunk kell ezt a képességet, mert *másfelé egyszerűen nem tudunk előre-, csak visszafelé menni.* [...] Különösen az új írónemzedék műveiben és – néhány vidéki folyóirat mellett – a *Mozgó Világban* vélem felfedezni azt a szellemiséget, amely a szocializmus civiltársadalmának éltető levegője lehet.”³¹

Ha tartalmilag nem is feltétlenül, de stílusában mindenképpen radiálisabb hangot ütött meg Szilágyihoz képest Bertha Zoltán az 1983. augusztusi *Mozgó Világban*, hozzákapcsolva teljes nemzedékének ügyét a JAK-füzetek megjelenéséhez:

„Régen érlelődő nagy újdonság a fiatal írók József Attila Körének most induló kiadványsorozata. [...] A József Attila Kör füzeteinek első két kötete, a *Fasírt* című esszégyűjtemény és a *Ver(s)ziók* című költői antológia a Kör tagjainak, azaz – idézőjel és

²⁷ MNL OL M-KS 288-41. 452. ó. e. 110.

²⁸ MNL OL M-KS 288-41. 452. ó. e. 110.

²⁹ Németh 2012: 117.

³⁰ Csizmadia 1995a: 71.

³¹ Szilágyi 1983: 49 (kiemelés – P. P. I.).

ironia nélkül mondván – a legfiatalabb magyar irodalom létezésének első bizonyítéka. [...] *Példátlanul demokratikus és szabadelvű kihívás – ha a magyar történet elmúlt negyedfél évtizedéhez viszonyítjuk.*”³²

Bertha sorait azért fontos ideidézni, hogy rávilágítsunk: a ritualizmus fogalmába tartozó stratégiának is sokféle árnyalata volt, és létezett egy, az alkurendszer felmondására nyitott csoportosulás is a JAK-on belül.

JAK 1983–1986: A MEGFIGYELÉS ÉS A MEGFIGYELTSÉG ÁRNYALATAI A GYAKORLATBAN

1983 forró ősze, mely az esettanulmány kezdőpontja, több szempontból is készületlenül érte a JAK-ot, melyet zaklatott hangulatú egyetemi vitaestek és kétségbeesett hangvételű szerkesztőségi levelek jeleztek.³³ A JAK szeptember 26-i taggyűlésén egységesen kiálltak Csoóri mellett, és bejelentették az „új” *Mozgó Világ* bojkottját; mindezek mellett pedig az Írószövetség választmányához fordultak azért, hogy nyilvánosságra kerüljön a lapot betiltó határozatok teljes szövege.³⁴ A hatalom és a JAK viszonyának elmérgesedését jelezték az ELTE jogi karának október 28-i sajtófesztiválján történtek, ahol Tóth Dezsőnek kellett felelnie az egyetemi ifjúság és a JAK-osok kellemetlen kérdéseire.³⁵ A miniszterhelyettes azonban rendkívül szerencsétlenül kezdte felszólalását:

„Énnám ma délelőtt csörgött többször a telefon. Az egyik telefonáló azt mondta, hogy ezt a kis beszélgetést, ezt a kis találkozót azzal tüntette ki a Szabad Európa Rádió, hogy szükségesnek tartotta bejelenteni. [...] Ha itt a hazai nyilvánossággal való elégedetlenség olyan kifejezést kap, hogy én azt a Szabad Európa nyilvánosságával korrigálhatónak találok, annak a Szabad Európáénak a nyilvánosságával, amelyik itt 56-ban uszított és számos, önközökhöz hasonló fiatalat vitt sírba, azzal nem értek egyet.”³⁶

Több sem kellett az akcionista-radikális rendszerellenzék prominens alakjának, a közönség soraiban ülő Krassó Györgynek, aki felszólalva a forradalom utáni megtorlásokat vetette Tóth szemére:

„A Szabad Európával semmi dolgom nincsen. Krassó Györgynek hívnak, 24 éves voltam, amikor börtönbe csuktak tíz évre. Csak annyit akarok mondani, hogy a magyar

³² Bertha 1983: 13 (kiemelés – P. P. I.).

³³ Szőnyei 2012b: 932–935.

³⁴ Németh 2012: 145.

³⁵ Németh 2012: 147–149. Az estről hangfelvétel készült, melynek leiratát teljes terjedelmében közölte a párizsi magyar emigráció lapja, az *Irodalmi Újság* (N. N. 1984).

³⁶ N. N. 1984: 7.

fiatalokat a hivatalos bírósági ítéletek alapján akasztották. A sírba nem a Szabad Európa adásai vitték őket, hanem a bírósági ítéletek és az ítéletvégrehajtók.³⁷

Ez az indítás természetesen rányomta bélyegét a vita további részére, jelentősen radikalizálva a hangnemet. Ennek jegyében kapott szót Tamás Gáspár Miklós, a JAK akkori vezetőségének tagja, aki ugyan Krassónál finomabb stílusban, de legalább olyan határozottan hívta tetemre Tóthot – formailag a JAK nevében. Ismertette a megjelentekkel a Kör szeptember 26-i állásfoglalását, majd a közbeszéd demokratizálása és a hatalom józan mértéktartása iránti igényének adott hangot.³⁸ Tóth néhány nappal később, amikor Aczél Györgynek referált az eseményről, egyenesen a Petőfi Kör vitáihoz hasonlította a történeteket. Némi megnyugvással tölthette el őket azonban, hogy Tamás Gáspár Miklós, elérve a korhatárt, az év végével kilépett a JAK-ból. Mindazonáltal radikalizmusával, az ELTE-n elhangzott felszólalásával egyáltalán nem azonosult a Kör többsége. Németh György 2012-es munkájában több általa készített interjút is idéz egykori JAK-osokkal. Tamás Gáspár Miklós ekkori működésével kapcsolatban például igen kritikusan nyilatkozott Szilágyi Ákos (aki éppen 1983 végén vette át a JAK titkári pozícióját):

„Nem hozhatott volna minket olyan helyzetbe, hogy mint disszidens értelmiségi bemegy egy nyilvános fórumba, ahol az eszméit propagálja, ahol részben egyfajta védelmet is kap, de közben tönkreteszi azt a köztes teret, amit létrehoztunk. [...] Kívülről belépett a körbe, s egy politikai ügyet képviselt, de annak egy másik helyen lett volna érvényessége, mert ha a JAK-ba behozod, az egy atombomba, fölrobban; neki ez semmi, nem érdekes, föláldozza, nem számít.”³⁹

Az effajta ritualista álláspontot minden bizonnyal a Kör többsége is magévá tette: vidéki nagyvárosokban még szerveződtek Mozgó-estek, de a nagy egyetemi vitaestek elmaradtak, a közös és nyilvános JAK-os megszólalások megszűntek.⁴⁰

³⁷ N. N. 1984: 8.

³⁸ „Nem botrányt szeretnék, ami van, hanem szabadságot. [...] Nem vonom kétségbe, hogy a hatalomnak van igénye arra, hogy párbeszédet folytasson azokkal, akik nem tartoznak beléje. [...] Tehát amennyiben például a jelen esetben ugye mi föl vagyunk háborodva, dobogunk, tapsolunk, mert vannak érzelmeink és hát minden jót lehet követelni, de mit kezdhet ezzel a miniszterhelyettes? Keveset. A politikai párbeszéd akkor kezdődne, ha volna grémium, amely valamilyen módon eldöntené, hogy ez a lépés helytelen volt-e, és ha úgy dönt, hogy nem helyesli, és a helytelenítésének úgy tud nyomatékot adni, hogy ezt a lépést visszavonják – és ez meg is történik. Ez az egyik lehetőség. A másik lehetőség pedig az lenne, hogy amennyiben egy állami tulajdonban lévő folyóiratból, amelynek gazdája nyilvánvalóan a szerkesztésben érdekeit és véleményét érvényesíteni akarja – kivonulunk és csinálunk egy másik lapot. De nem szabad olyan következtetéseket levonnunk, hogy az intézményrendszer ilyen méretű zártsága folytán csak az intézményrendszeren keresztül lehet valamit csinálni” (N. N. 1984: 11).

³⁹ Németh 2012: 150–151. Az interjú időpontja Németh lábujgyezetbeli közlése szerint 2010. március 26.

⁴⁰ Szőnyei 2012b: 934–935.

Egy tartós, sőt, mondhatni alapvető következménye azonban lett a *Mozgó Világ* lefejezésének: a JAK következő időszakának szinte kizárólagos, de mindenképpen központi problémájává egy „saját” folyóirat létrehozása vált.

A hangnem mérséklődésével némileg elaludt a kulturális irányítás primer gyanakvása is, bár a probléma iránti érzékenysége megmaradt. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1984. március 20-i ülésén például csak általánosságban, a „fiatal értelmiség helyzete” kapcsán foglalkoztak a JAK-kal. Ennek keretében a legfőbb problémaként a kívülállást jelölték meg, amelyet aztán néhány sorral lejjebb a párttagság kérdésének exponálásával húztak alá: „Egyes értelmiségi rétegeknél a pártépítésben különösen kedvezőtlen tendenciák észlelhetők. A 35 éven aluli művészeknek például mindössze 2 százaléka tagja a pártnak. 1983 végén a József Attila Kör 139 tagja között például 7 párttag volt.”⁴¹

A hatalom másik csápjá – a III/III. – nagyjából ebben az időben az agitprop helyzetértékelésével összhangban álló információkat gyűjtött be. Két hálózati személy jelentései arról tájékoztatták az illetékeseket, hogy szintén 1984 márciusában, a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem klubestjén a JAK-tag Czákó Gábor kb. 20 hallgató előtt a *Tanúk*⁴² című szamizdat almanach terveiről beszélt, melyet Mészöly Miklóssal, illetve korábbi és akkori JAK-tagokkal (Czákón kívül Berkovits György, Alexa Károly, Szkárosi Endre, Kulin Ferenc, Tamás Gáspár Miklós, Könczöl Csaba, Radnóti Sándor) szerkeszteniének évi három számmal, közösségi pénzgyűjtéses finanszírozásban.⁴³

Az 1984-es év elejének e fejleménye minden bizonnyal katalizálta a kulturális irányítás ama szándékát, hogy minél alaposabban elkülönítésék a JAK-ot és a szamizdatosok csoportját. Már 1983 tavaszán történt arra kísérlet a JAK részéről, hogy publikálási lehetőséget biztosítson a demokratikus ellenzék tagjainak. Egy Fészek Klubban rendezett 1980-as (!) vitaest (amely a hetvenes évek kultúrájáról szólt) anyagát szerették volna közölni a *Fasírt* című első JAK-füzetben.⁴⁴ Kardos György, a Magvető igazgatója azonban világossá tette, hogy Tamás Gáspár Miklós, Könczöl Csaba, Radnóti Sándor és Vajda Mihály írásaival nem jelenhet meg a kötet, így az ő szövegeik kimaradtak.⁴⁵ A *Tanúk* almanach az ilyesfajta együttműködések újjáéledését jelezte, s ez a hatalom szempontjából az egyik legérzékenyebb kérdés volt. 1984 nyarára tehető Szokolay beszerzése

⁴¹ MNL OL M-KS 288-41 424. ő. e. 31.

⁴² A név valószínűleg utalás Németh László harmincas évekbeli egyszemélyes folyóiratára, a *Tanúra*.

⁴³ Szőnyi 2012b: 904. Czákó a miskolci előadása során és egy júniusi *Tanúk*-megbeszélésen – Könczöl és Radnóti társaságában – feszültséggel és iróniával vegyes stílusban reflektált a lehetséges titkosszolgálati megfigyelésükre. Előbbi alkalommal két idősebb urat nézett „spionnak”, a megbeszélésre való megérkezésükkor az utca másik oldalára begördülő furgon kapcsán pedig megjegyezte: „Most biztosan csoportkép készül rólunk.”

⁴⁴ Szőnyi 2012b: 899.

⁴⁵ Kőszeg 1984: 47. Kőszeg írása (*Könyvkiadói cenzúra Magyarországon*) a bőségesebb adatokkal és tágabb rálátással rendelkező kései krónikás számára is megdöbbentő pontossággal és alaposággal tárja fel a kiadók alapvető szerepét a késő Kádár-kori nyilvánosság korlátozásában.

is.⁴⁶ Az, hogy a kulturális irányítás a képlékennyé váló helyzet miatt határozta el magát egy „belső” ember hálózatba való beépítésébe, legfeljebb csak erősen gyanítható.

Mindezekből világosan látszik, hogy a hatalmi gépezet illetékesei több irányból is közbeléptek a szándékaikkal nem egyező folyamatok leállítására érdekében. Ezen beavatkozások, illetve korábbi, a kulturális irányítás számára kedvező tendenciák nyomán az agitprop bizottság az írók körüli helyzet nyugvópontjára jutását regisztrálta június 12-i, a MISZ szeptemberi taggyűlésének előkészítését tárgyaló ülésén.

„A múlt év őszi – nem egyszer igen kiélezett – helyzethez viszonyítva az írószövetség vezetőtestületeinek légköre valamelyest kiegyensúlyozottabbá vált; a szélsőséges megnyilatkozások csökkentek; egy tárgyilagosabb hangvétel kezd uralkodóvá válni, ami a legutóbbi, május 7.-i választmányi ülést is jellemezte. Szerepe van [...] annak, hogy a József Attila Kör – Tamás Gáspár Miklóstól megszabadult – új vezetősége, illetve vezetője (Szilágyi Ákos) valamelyes higgadtságról, politikai körülményekről kezd tanúságot tenni.”⁴⁷

Szokolay jelentéseiben is a JAK és a szamizdatosok közti kapcsolat a fő téma. Ennek katalizátoraként 1984 őszétől Turcsány Péter jelent meg mint „ellenséges ellenzéki” személy.⁴⁸ A JAK felügyeleti szerve, vagyis a MISZ részéről 1984 őszén azonban mindezek ellenére is érdektelenség volt tapasztalható a Kör problémáival szemben. A szövetség szeptember 15–16-i, Pesti Vigadóban tartott ügynevezett félidős (nem tisztújító) közgyűlésén Hubay Miklós elnök csupán a generációs problémák közhelyeinek szintjén, illetve a honoráriumok kérdése kapcsán tért ki a fiatal írók ügyeire.⁴⁹

A JAK következő taggyűlésére október 26-án került sor,⁵⁰ amelyen Szilágyi Ákos titkári posztról való lemondása került napirendre. Már ekkor körvonalazódni látszott utódja személye is, Györe Balázs, bár rajta kívül még „[b]izonyára lesznek szélsőséges javaslatok, ezek támogatása azonban kérdésessé tenné a JAK működését”. Az efféle megjegyzések minden bizonnyal nem egyszerűen a valóságra – vagyis a JAK-osok óvatosságára, ritualizmusára – reflektáltak, hanem az elnyomó gépezet elvárásai is tükröződtek bennük. Ezen az ülésen már exponáltan jelent meg a leendő folyóirat ügye is.⁵¹

⁴⁶ Szőnyei 2012b: 929. Szokolay a saját beszerzése okát egyértelműen zsarolással magyarázta, annyi azonban biztos, a megelőző években őrá is „dolgoztak”, így ha a JAK körüli ügyek fontosság váltak a hatalom számára, könnyen elővehették a beszerzés eszközt (Szőnyei 2012b: 395; vö. Szokolay 2015).

⁴⁷ MNL OL M-KS 288-41 428. ő. e. 50.

⁴⁸ ÁBTL M-41 773. 21.

⁴⁹ ÁBTL M-41 773. 26.

⁵⁰ ÁBTL M-41 773. 44.

⁵¹ ÁBTL M-41 773. 45. A hálózat és az információs láncolat működését is remekül illusztrálja az e sort megelőző mondat: „Szokolay Zoltán az Írószöv. KISZ szervezetének agit. prop. felelőse

A következő hónapban esedékes tisztújító JAK taggyűlés 1984. november 30-án, pénteken délelőtt zajlott le.⁵² Az új titkár Györe Balázs lett, aki „a Szilágyi Ákos (a volt titkár) által megkezdett utat kívánja folytatni – mint mondta”.⁵³ A kulturális irányítás minden bizonnyal örömmel fogadta a híreket, hiszen Györe nem állt túlságosan közel a demokratikus ellenzék egyetlen tagjához sem, és általában a JAK körül is látszólag alábbhagyott a „harciaság”.⁵⁴ A tisztújítással azonban a folyóiratról szóló vita 1985 elejére még a JAK berkein belül sem jutott nyugvópontra.⁵⁵ Az újdonsült titkár február 18-i dátummal körlevelet küldött ki, melyben felhívta a teljes tagságot, hogy küldjenek be részletes terveket a létesítendő folyóiratról. Györe a körlevélben hangsúlyozta, hogy minderre azért van szükség, mert hamarosan a Művelődési Minisztérium illetékesei előtt kell beszámolni a folyóirat tervéről.⁵⁶

Az új év első taggyűlését a titkárság február 18-ra hívta össze. Az új tagok felvételének menetrendszerű megszavazása után Csengey Dénes kért szót, és támadta éles hangon a JAK vezetőségét. Szokolay interpretálásában Csengey „véleménye szerint a JAK-ot klikk vezeti, mely kirekeszteni igyekszik a munkából a jelen nem lévőket, elsősorban a vidékieket”. Csengey Dénes, a Magyar Demokrata Fórum későbbi meghatározó politikusa 1983-tól volt tagja a JAK-nak, és a hatalommal szembeni kiállás szorgalmazásával a következő években a Kör egyik legbátrabb, a felettes szervekkel való viszony tekintetében az egyik legkonfrontatívabb alakja volt – a ritualizmus meghaladásának „élharcosa”. Tovább élte a viták hangnemet, hogy napirendre került a JAK *Mozgó Világhoz* fűződő viszonya is. Megmutatkozott a különállás demonstrálásának igénye, ugyanakkor az elvesztett fórum és a JAK-osok helyét betöltők művészi színvonala felett érzett düh és frusztráció is: „dilettánsok lepték el a Magvetőt és az új Mozgó Világot”, „a Mozgó Világ tönkrement, mióta nem írunk bele”. Bertha Zoltán például

1984. november 21-én találkozott Csajka Gábor Cypriannal, a KISZ szervezet titkárával, egy rövid munkamegbeszélés erejéig. Csajka Gábor – az aktuális hivatalos teendők ismertetésén kívül – elmondta, hogy a JAK október 26-i taggyűlésén többórás vita zajlott egy, a JAK által alapítandó folyóiratról” (uo.).

52 ÁBTL M-41 773. 49.

53 ÁBTL M-41 773. 51.

54 Szőnyei 2012b: 939–940.

55 A hatalom ágenseinek abbéli nyilvánvaló szándéka, hogy a szamizdatos ellenzék és a JAK-ot mind jobban elkülönítse egymástól, egy széljegyzet formájában megjelent a Szokolay 1985. január 14-én kelt jelentését követő tartótiszti értékelésben: „Budapesti tartózkodása során törekedjen a JAK, illetve az Írószövetség egyes tagjaival kapcsolatba kerülni, megismerni a két szervezet tagjait jelenleg foglalkoztató kérdéseket. Próbáljon adatokat beszerezni arra vonatkozóan, hogy a szamizdat anyagokat egyes ellenzéki személyek honnan szerzik be. Lehetőség szerint az ilyen anyagok közül szerezzen be többet és azokat adja át tanulmányozásra nekünk” (ÁBTL M-41 773. 57). Eddig a gépelt szöveg; az utolsó mondat azonban piros tintával alá van húzva, mellette kézírással a lapszálon: „Ebbe »Havasít« nem szabad belevinni!!! Szd. 85. 01. 22. [olvas-hatatlan aláírás]” (uo.). Az aláíró minden bizonnyal a tartótisztek felettese lehetett. Mindebből az is világos, hogy a bomlasztásos politika intenciói a tartótisztek szintjén nem voltak mindig egyértelműek.

56 ÁBTL M-41 773. 73.

deklarálta a JAK radikálisainak álláspontját: a *Mozgó Világ* és a JAK-folyóirat ügye elválaszthatatlan egymástól, ha megtörné a „Mozgó” bojkottját, és újra írának a lapba, azzal a jövőbeli folyóirat megszületését hátráltatnák.⁵⁷

A következő hónapokban fölöttébb nyugodt, már-már érdektelenségbe fuladó hangulatban teltek a JAK közgyűlései. Annyi azonban világos volt, hogy Csengey körül kezdett kialakulni egy szélsőséges csoport, a szintén debreceni Bertha Zoltán, Elek István, valamint Turcsány Péter részvételével.⁵⁸ A hatalommal szembeni nyílt lázadás innentől kezdve búvópatakszerűen került elő: menetrend szerint egy-egy kedvezőtlen döntést követően Csengeyék felvetették a „ritualizmus” megszakítását, amely felvetést a Kör aktuális elnöke és a tagság többsége megpróbálta tompítani, visszafogni.

A folyóirat kérdése az 1985. június 19-i taggyűlésen vetett újra nagyobb hullámokat.⁵⁹ Mintegy 40 fő részvétele mellett megvitatták a körlevélfelhívásra érkezett első három javaslatot. Ezekről nem vagy-vagy alapon, hanem úgynevezett rotációs folyóiratként a szavazatarány 12 számra való kivetítésével kellett döntenie a jelenlévőknek – ennek alapján minden lapszám, amely legalább egy szavazatot szerez, kapott volna megjelenési lehetőséget. Az első *Dolog és szellem* (Csengey Dénes, Elek István); a második *Munkák és napok* (Kukorelly Endre, Krasznahorkai László, Hekerle László); a harmadik *Polisz* (Politika-líra-szociológia, Turcsány Péter) címmel került a közgyűlés elé.⁶⁰ Utóbbi kapcsán Szokolay jelentésében külön hangsúlyozta, hogy „Turcsány Péter szisztematikus rendszerességgel foglalkoztatná a jelenleg csak szamizdatba szoruló írókat, ezt az elvet deklarálta is tervezetében”.⁶¹ A közgyűlésen a lehetséges főszerkesztők nevével is összeállítottak egy listát a minisztériumnak, melyen Balassa Péter, Dérczy Péter, Radnóti Sándor, Kulin Ferenc, Szkárosi Endre, Czakó Gábor és Nagy Gáspár neve szerepelt. Közülük Radnóti mint a szamizdatos ellenzékhez közel álló figura, illetve Kulin és Nagy mint korábbi „határsértők” nevének szerepeltetése egyenesen provokációnak számított a hatalommal való párbeszédben. A taggyűlésen jelen lévő minisztériumi osztályvezető, Baczoni Gábor egyértelműen el is zárkozott egy ilyen lista átvételétől, sőt, azt a kompromisszumos javaslatot is elutasította, hogy a mindenkor JAK-titkár legyen a főszerkesztő.⁶²

Felvillant valamit Györe Balázs JAK-titkár – és a tagság modus vivendit kereső többsége – gondolkodásmódjából Szokolay 1985. szeptember 20-i jelentése.⁶³ Ebből megtudható, hogy a JAK október 4-re tervezett tisztújító vezetőségi, majd taggyűlése kapcsán Györe aggódott Turcsány és Csengey lehetséges offenzív fellépése miatt. Aggódalmát arra alapozta, hogy a folyóirattervekre levél-

⁵⁷ ÁBTL M-41 773. 76–78. Ebben a helyzetben vetődött fel, hogy a bojkottot megszegve Szokolay Zoltán egyetlen JAK-osként mégis szerepelt a *Mozgó Világ* hasábjain (vö. Szokolay 1985).

⁵⁸ Szőnyei 2012b: 943–944.

⁵⁹ ÁBTL M-41 773. 134.

⁶⁰ ÁBTL M-41 773. 135.

⁶¹ ÁBTL M-41 773. 137.

⁶² ÁBTL M-41 773. 135.

⁶³ ÁBTL M-41 773. 154–157.

ben érkezett tervek közül Turcsány fentebb ismertetett, radikális verziója sokakban elismerést váltott ki, míg a Csengey–Elek–Bertha-csoport egy, a tisztújításon való egységes fellépésre készülne, közösen állítandó titkár- és vezetőségtag-jelöltekkel. Györe külön kérte Szokolayt, hogy mint KISZ-titkár képviselje a JAK-ot a MISZ szeptember 26-i választmányi ülésén, és tompítsa a JAK-kal szembeni ellenérzéseket és félelmeket.⁶⁴

Itt talán érdemes újra visszatérni az agitprop bizottság üléseinek anyagához. A pártállam eme kulturális boszorkánykonyhájában már idejekorán, 1985 októberének elején napirendre kerültek a művészeti szövetségek 1986-ban megrendendő közgyűlései, illetve, ahogyan a pártzsargon fogalmazott: azok „politikai előkészítése”.⁶⁵ Az ellenzékiesség kérdése egyedül az Írószövetség esetében merült fel:

„A fenti általános kép a Magyar Írók Szövetségének tevékenységére, közhangulatára is áll – azzal a más szövetségekre nem, vagy csak részlegesen jellemző különbséggel, hogy vezetőtestületei általában társadalomközéleti, társadalompolitikai, végső soron politikai kérdéseket vitattak, s hogy e vitákra a reális vagy vélt sérelmeket felnagyító tendenciák, egyes csoportok ellenzéki, ideológiai törekvései viszonylag folyamatosan nyomták rá a bélyegüket, s hogy – ha más hangsúlyokkal is, de – ez vált jellemzővé a Fiatal Írók József Attila Körére⁶⁶ is. Így – mert írói szakszervezet híján a szövetségnek közvetlen érdekvédelmi szerepe is van – az irodalomnak mint művészetnek a kérdéseivel a szövetség nem foglalkozott, itt kifejezetten jellemző volt, hogy a párttagság nem vállalta a párt politikája melletti kiállást.”⁶⁷

Külön érdemes hangsúlyozni az előző részben már ismertetett, egymást is „megfigyelés” alatt tartó hatalmi szervek divergáló megnyilvánulásait: az agitprop bizottság egyenesen az Írószövetség párttagjait marasztalta el az egyre inkább átpolitizálódott irodalmi közélet miatt.

Természetesen a JAK miatti aggodalmak – összevonva más, a hatalom szemközéből renitens szervezetek kapcsán érzékelt veszélyekkel – ezúttal is hangsúlyosan megjelentek. Ezen az ülésen ugyanis a bizottság részletekbe menően foglalkozott a „stúdióinak” nevezett ifjúsági szervezetek középtávú jövőjével is – kidolgozva és felmutatva több lehetséges forgatókönyvet.⁶⁸ Mindezek alapján kilátásba helyezték a JAK közvetlen minisztériumi felügyeletének bevezetését.

⁶⁴ ÁBTL M-41 773. 144. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a JAK-ban nagyon artikuláltan megjelent a hatalom érzékeny pontjai, tabui iránti figyelem és érzékenység is. Az 1985 nyarán, Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórum rendezvényein a JAK mint testület nem vett részt, nem kezdeményezett párbeszédet a nyugati sajtóval, s ez még a szándékok szintjén sem merült fel. Nem úgy a demokratikus ellenzék, amelynek prominensei aktívan részt vettek a fórum eseményein (vö. Csizmadia 1995a: 279–280).

⁶⁵ MNL OL M-KS 288-41 452. ő. e.

⁶⁶ 1985-ban már nem FIJAK volt, hanem JAK.

⁶⁷ MNL OL M-KS 288-41 452. ő. e. 93 (kiemelés – P. P. I.).

⁶⁸ MNL OL M-KS 288-41 452. ő. e. 111–112.

A hatalom játszmáiból kiolvasható *látszatpluralizmus* végső határait kijelölő, cinikus válasz érlelődött tehát a JAK önállósodási törekvéseire.

A JAK október 4-i tisztújító vezetőségi és taggyűlését Szokolay másnap részletesen ismertette – a számos érdemi esemény okán egy módfelett hosszú jelentésben.⁶⁹ Ebben mindenekelőtt megemlítette, hogy Jankovics József, a JAK-füzetek addigi szerkesztője levélben lemondott posztjáról a Magvető Kiadóval és Kardos Györggyel folytatott vitái miatt. A bejelentés után következtek a titkári és vezetőségi jelölések. Györe korábbi félelmei beigazolódnak látszottak: Csengey Magyar Fruzsínát javasolta új titkárnak, de a többség végül – a leköszönő Györe felszólalására hallgatva – nem támogatta, „mert rendszeresen publikál szamizdatban”.⁷⁰ Végül a mérsékeltebbnek mutakozó Kőrössi P. Józsefet, az Erdélyből néhány évvel korábban áttelepült és azóta a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőjeként dolgozó író választották meg.⁷¹ A ritualisták közül tagja lett még a vezetőségnek Agócs Sándor, Beke Mihály András, illetve Szokolay (mint az Írószövetség KISZ-szervezetének titkára); a lázadókat pedig Csengey, Bertha, valamint Hekerle László és Mányoki Endre képviselte.⁷² Ez alapján nem látszik, hogy a vezetőségben elbillent volna az egyensúly a szamizdatosokkal való további együttműködést szorgalmazók és az azt ellenzők között.

Az új vezetőség megválasztása után a „rotációs” folyóirat mint formátum kérdését bocsájtották szavazásra, melyet a tagság meggyőző többséggel elfogadott.⁷³ Valamelyest rávilágít a JAK belső viszonyaira a különböző folyóirattervek közti szavazatmegoszlás: a *84-es kijárat* (Kukorelly Endre, Krasznahorkai László, Györe Balázs) 38 voksot; a *Dolog és Szellem* 24-et; az *Új Hölgyfutár* (Hekerle László, Szkárosi Endre) 10-et; a *Polisz* 8 szavazatot kapott.⁷⁴ Noha e szavazatkülönbségek mögött nyilvánvalóan művészeti kérdések húzódtak meg elsősorban, nem lehet eltekinteni attól, hogy a politikusság és alkufelmondás szempontjából a JAK egyik szélsőértékét képviselő Turcsány és az ő – szamizdatosokat is bevonni kívánó – folyóiratterve kapta a legkevesebb voksot. Főszerkesztőnek a korábbi JAK-os, de már az akkori tagságnál néhány évvel idősebb Kornis Mihályt kérték fel.⁷⁵

A folyóiratterv írásos dokumentációját – a közgyűlésen jelen lévő írószövetségi és minisztériumi illetékesek jóváhagyásával – Kőrössi P. október végén be is

⁶⁹ ÁBTL M-41 773. 153–177.

⁷⁰ ÁBTL M-41 773. 154.

⁷¹ ÁBTL M-41 773. 157.

⁷² ÁBTL M-41 773. 158. A vezetőség tagja lett még Füzi László és Géczy János is; a Kör közeleti pozíciójára vonatkozó karakteres megnyilvánulásuk azonban nem maradt fenn. Annak ellenére, hogy e tanulmány értelmezési kerete a JAK (kultur)politikai helyzete, hangsúlyozni kell, hogy egy művészeti egyesület esetében az egykorú pozicionálás alapja nemcsak politikai, de legalább ennyire szakmai-esztétikai alapon is történt. (Kétségtelen, hogy e két szempontnak voltak, s vannak összefüggései.)

⁷³ ÁBTL M-41 773. 159.

⁷⁴ ÁBTL M-41 773. 173.

⁷⁵ ÁBTL M-41 773. 174.

nyújtotta a Tájékoztatási Hivatalhoz.⁷⁶ Ezzel megkezdődött az a hosszas engedélyeztetési processzus, melynek során a hatalom képviselőinek módjuk nyílt minden, a megfigyeléstől a bomlasztáson és a manipuláción át a kegygazdálkodásig terjedő „puha” befolyásoló eszközt bevetni.⁷⁷

A mérsékelt hangnem és a ritualizmus azonban vereséget szenvedett a hatalommal történt első tárgyalási fordulón: december 12-én Rátki András, a Művelődési Minisztérium osztályvezetője fogadta a JAK-küldöttséget, és részletekbe menően is meghallgatta igényeiket a létesítendő folyóirat ügyében – majd visszadobta a terveket. A titkár Kőrössi P. mellett tagja volt a delegációnak Szokolay, Hekerle, Györe, Elek, Turcsány, Kukorelly, valamint Kornis. Szokolay némi keserűséggel megjegyzi, hogy „noha megállapodtak előzetesen, hogy Kornis lesz a szóvivő, ehhez nem tartották magukat, mert Rátki elutasító volt”.⁷⁸ A meghallgatás után a küldöttség a Kossuth téri Szófia étteremben értékelte a találkozót.⁷⁹ A leírás szerint pesszimista hangulat uralkodott – kivéve Kornist. Györe felvette, hogy be kellene vonni a folyóirat elkészítésébe a KISZ KB-t vagy a Hazafias Népfrontot (HNF), hogy katalizálja a folyamatokat, de ezt a – talán túlon túl egyértelmű – visszalépést a ritualizmus alkalmazkodóbb formái irányába a jelenlévők nem akceptálták.⁸⁰ Abban azonban mindenki egyetértett, hogy a tagságot a kudarccal zárult megbeszélésről ne értesítsék – és ezzel felütötte fejét az információgazdálkodás és konspiráció a JAK belső köreiben is.

A feszült helyzetnek megfelelően nem váratott magára sokáig az 1986-os esztendő első vezetőségi ülése. Itt merült fel az a hónapokig biztos befutónak tűnő megoldás a folyóirat-problémára, hogy egy-egy vidéki nagyváros irodalmi periodikája évi egy-két alkalommal közöljön saját név alatt futó, de a JAK által szerkesztett számot.⁸¹ Csengey szkepszisének adott hangot, és nyomatékosította korábbi álláspontját: újra kell gondolni a folyóirat-struktúrát; „egészpályás letámadást” kell indítani, ki kell provokálni a nyilvános vitát a kulturális irányítással és az Írószövetséggel.⁸² Hogy álláspontjának nyomatékot adjon, néhány nappal

⁷⁶ ÁBTL M-41 773. 167, 181.

⁷⁷ Szőnyei 2012b: 949–961.

⁷⁸ ÁBTL M-41 773. 183.

⁷⁹ ÁBTL M-41 773. 184.

⁸⁰ ÁBTL M-41 773. 185.

⁸¹ ÁBTL M-41 773. 187. A debreceni *Alföld*, a kecskeméti *Forrás*, a pécsi *Jelenkor*, illetve a szombathelyi *Életünk* részéről érkezett 1985 végén, 1986 elején felajánlkozás. E tanulmányban nincs mód kitérni az 1980-as évek irodalmi folyóiratainak ismertetésére, annyi azonban hangsúlyozandó, hogy az említett vidéki nagyvárosokban színvonalas, gyakran a budapestinél is pezsgőbb irodalmi-szerkesztőségi élet folyt. A felsoroltak mellett még a szegedi *Tiszatáj* játszott jelentős szerepet a kor irodalmi nyilvánosságában, de arra nincs jel, hogy a JAK-folyóirat kapcsán megnyilvánult volna ekkoriban. A felajánlkozás gesztusa a négy folyóirattól még inkább magától értetődőnek látszik, ha tekintetbe vesszük, hogy ezeket a lapokat nagyrészt akkori vagy volt JAK-tagok szerkesztették.

⁸² ÁBTL M-41 773. 188.

később közölte Kőrössi P.-vel, hogy a *Dolog és Szellem* csoport teljesen kiszáll a „rotációs” folyóirat projektjéből.⁸³

A hatalmi kegygazdálkodás újabb megjelenéseként a MISZ pártszerve február elején – bizonyosan értesülve a minisztériummal való párbeszédkezdeményről – Barassin Anna és Földes Péter személyében felajánlotta segítségét a JAK vezetőségnek egy hétpontos, félig ultimátum-, félig ajánlatszerű írásos anyagban.⁸⁴ Ennek kulcsa az volt, hogy a radikálisabb hangok kiszorításának feltétele mellett hajlandók a Tájékoztatói Hivatal és a HNF vezetői elé vinni a folyóirat ügyét.⁸⁵

A JAK tagsága – mely elől tehát akkor már saját vezetősége is eltitkolt bizonyos információkat – a márciusi taggyűlésen határozott arról, hogy elfogadja a vidéki lapokban való publikálás lehetőségét mint a folyóirat megvalósulási formáját.⁸⁶ Ironikus módon, az információs aránytalanság ékes bizonyítékeként, még ugyanabban a hónapban, a JAK soron következő, március végi vezetőségi ülésén Kőrössi P. arról számolt be a szűkebb grémium előtt, hogy a vidéki folyóiratok sorra táncolnak vissza a „JAK-számok” közlésétől.⁸⁷ Az *Alföld* főszerkesztőjét idézve Szokolay azt írja, hogy „korábbi ígérete ellenére már nem szeretne részt venni az akcióban – elsőként semmi esetre se”.⁸⁸ A vidéki lapok meghátrálása mögött egyaránt sejthető előzetes öncenzúra, amely a helyzet kiéleződésében kapcsolhatott be a szerkesztőknél; illetve közvetlen vagy áttételes hatalmi beavatkozás az országos kultúráirányítás vagy a helyi politikai vezetők részéről.

Az apatikus hangulatot Bertha Zoltán terelte más irányba azzal, hogy az általa szervezett, Németh Lászlóról szóló JAK-vitaestre Radnóti Sándort nevezte meg felkért előadónaként – ezzel egy újabb lehetséges átjárót teremtve a nyílt ellenzéki irányba.⁸⁹ A tanácskozáson jelen lévő Bacsoni és a MISZ pártszervezetének képviselőjében hozzászóló Varga Csaba természetesen hevesen tiltakoztak, ennek ellenére a többség jóváhagyta Bertha terveit. A Radnóti melletti kiállítás az addig semmitmondó-nyugtató mederben, a jelentések mellett csendesen csordogáló tartótiszti értékeléseknek is adott némi dinamikát: „A jelentés alapján megállapítható, hogy a JAK vezetősége ismét megkeményítette vonalát [sic!], egy olyan személy mellett állt ki, aki inkább tartozik az ellenséges ellenzékhez.”⁹⁰

A mozgástér szűkülését, illetve tágulását illető hírek váltakozása és az ebből fakadó hangulatingadozás továbbra sem akart szűnni. Kőrössi P. 1986 áprilisában arról számolt be, hogy Bacsoni kilátásba helyezte: a minisztérium hajlandó volna

⁸³ ÁBTL M-41 773. 192.

⁸⁴ ÁBTL M-41 773. 197–198.

⁸⁵ ÁBTL M-41 773. 197. Különösen érzékletesen világít rá a hatalom manipulációira, hogy a JAK által négy év (!) óta folyamatosan sikertelenül megkísérelt kárpátaljai kirándulásnak hirtelen egy kész menetrendjével állt elő a két pártember.

⁸⁶ ÁBTL M-41 773. 205.

⁸⁷ ÁBTL M-41 773. 211.

⁸⁸ ÁBTL M-41 773. 211.

⁸⁹ ÁBTL M-41 773. 212.

⁹⁰ ÁBTL M-41 773. 213. A tartótisztt elrendelte, hogy az értesülést a Napi Operatív Információs Jelentés rendszerébe iktassák.

az Almássy téri kultúrházat a JAK rendelkezésére bocsájtani, hogy ott megrendezhessék *Élő folyóirat* című előadás-sorozatukat.⁹¹ Szokolay szövegeiből körvonalazható, hogy milyen döntési helyzet elé került – akár külső hatásra, akár önszántából – a JAK: az érdekképviselőkre egyre kevésbé alkalmas saját felügyeleti szervétől, a MISZ-től való függetlenedés felé a Művelődési Minisztérium által felkínált – valós vagy csak lebegtetett – lehetőségeken keresztül vezetett volna az út.

A folyamatokba szervesen illeszkedően a JAK áprilisi és májusi összejövetelein az Írószövetséghez való viszony volt a sarkalatos kérdés.⁹² Ez különösen a Kör új alapszabályának összefüggésében merült fel. Végül mind az áprilisi vezetőségi, mind a májusi taggyűlésen egy olyan dokumentum került elfogadásra, mely továbbra is a MISZ keretei között jelölte ki a Kör helyét, az autonómia-törekvéseket pedig egy-két általánosabb hangvétellű mondattal a távolabbi jövőbe utalták – mindössze Turcsány, Csengey és Mányoki tartózkodtak a szavazásnál.⁹³

1986 nyarán újabb írói szilencium – ezúttal Csurka Istváné – borzolta az irodalmi közélet kedélyeit. Mindez katalizátorként hatott a JAK addig is alkufelmondást szorgalmazó kisebbségére. A Körre korábban jellemző „kettőt vissza, egyet előre” mozgásba 1986 augusztusának utolsó napjaiban egy nem hivatalos, a Kör működési szabályzatát megszegő és ezért bátran konspiratívnak nevezhető találkozó vitt lendületet. Mint Szokolay jelentése beszámol róla, Csengey, Mányoki és Garaczi László egy közelebbről meg nem határozott magánlakáson a JAK grémiumával nem egyeztetve megfogalmaztak egy levelet a KB új kulturális titkárának, Berecz Jánosnak, illetve Bányász Rezsőnek, melyben ultimátumszerű hangnemben kilátásba helyezték, hogy amennyiben nem történik pozitív elmozdulás a folyóirat engedélyeztetési eljárásában, a JAK kénytelen lesz illegális fórumokat létrehozni.⁹⁴

A szeptemberi vezetőségi megbeszélésen aztán Turcsány Péter részéről is megjelent a szamizdat kiadvány létrehozásának vágya és eshetősége; Körössi P. mindazonáltal nagy reményeket fűzött a novemberi MISZ-kongresszushoz, ezért kérte Turcsányt – és persze ezáltal minden jelen lévő „rendbontót” –, hogy várja meg terveivel az év végét, hátha egy, a konformizmussal szakító írószövetségi vezetés segítségével át tudják vinni a folyóirat ügyét.⁹⁵

A Kört a ritualizmus és a szövetségi politika keretein belül fennálló alkurendszer felmondására buzdító, mind élesebb hangok miatt billegővé vált a JAK-ágenda, a kulturális irányítás azonban nem hagyta, hogy az teljes mértékben a számára kedvezőtlen oldalra billenjen át. Az illetékes miniszterhelyettes, Vajda György szeptember 22-én magához kérte a JAK vezetőit, és szívélyes hangnemben tájékoztatta őket arról, hogy a minisztérium engedélyezi a folyó-

⁹¹ ÁBTL M-41 773. 220.

⁹² ÁBTL M-41 773. 227.

⁹³ ÁBTL M-41 773. 231.

⁹⁴ ÁBTL M-41 773. 241.

⁹⁵ ÁBTL M-41 773. 249.

irat létrehozását, sőt, bőséges forrásokat is biztosít hozzá.⁹⁶ Mindössze egyetlen feltétele volt: a JAK-periodika ügyét semmilyen szinten nem lehet összekötni az ekkoriban a népi erőter központjában formálódó *Hitel* folyóiratra vonatkozó tervekkel – azaz mindazok, akik előbbibe publikálnak, nem vehetnek részt utóbbi előkészítő munkálataiban.⁹⁷ Mivel a két szerkesztőgárda között bőségesen lett volna átfedés, ezzel a hatalom kettős nyereséget könyvelhetett el: egyfelől lekenyerezett, másfelől ellehetetlenített.⁹⁸ Nem tudható, mennyiben volt valóságos Vajda ajánlata, s mennyiben csak üres ígéret, arra mindenesetre elegendő volt, hogy – összekötve az Írószövetség kongresszusához fűzött reményeikkel – bő két hónapra elaltassa a JAK renitenseinek szándékait.

Az 1986. november 29–30-i MISZ tisztújító kongresszus körülményeinek bemutatására ehelyütt nincs mód, részösszegzésként csupán néhány, a JAK vonatkozó elképzeléseiről szóló megállapítás fogalmazható meg. Mint eddig is többször utaltam rá, a JAK összekötötte sorsát a népi szellemi erőterrel és annak vezetőivel. Ahogyan Szokolay megjegyzi, a kongresszuson „Csoóriék rendelkeztek a legnagyobb tömegbázissal és zömmel élvezték-élvezik a fiatalok, a JAK-tag-ság támogatását is”.⁹⁹ A kétnapos tanácskozás eredményeképpen ugyan sikerült a népieknek jelentős pozíciókat kiharcolni a MISZ-ben, a későbbiek tükrében mégsem érzékelhető, hogy 1986. november vége után az Írószövetség valamilyen exponált szereplője lett volna az átmenetnek. Hogy Csengey sem értékelte áttörésként a kongresszust, azt jól jelzik a Szokolay által tolmácsolt gondolatai:

„A legközelebbi JAK-vezetőségi ülésen (december közepén), majd a taggyűlésen (januárban) Csengey javasolni fogja, hogy a JAK »további intézkedésig« függessze fel saját működését. Ez ultimátum, a JAK-lap érdekében. Kőrössi P. József, személyes okok miatt amúgy is lemondana. Csengey véleménye tehát az, hogy *ha már a nagy ketrecet nem sikerült lebontani, a kicsit (a nagyon belülit) verjük szét.*”¹⁰⁰

Nagy ketrec – MISZ, kis ketrec – JAK. Egy futó pillantást vetve a következő évek irodalmi közéletének történetére, nyugodtan állítható: egyiket sem sikerült szétverni, s talán – Csengeyt és néhány társát kivéve – nem is volt arra kétségbevonhatatlan szándék, sem a JAK, sem a magyar íróársadalom többsége részéről.

* * *

Az 1986. november 29–30-án lezajlott írószövetségi közgyűlés – bár az újabb történeti irodalomban szokás egyfajta szerény ellenzéki győzelemnek elkönnyvel-

⁹⁶ ÁBTL M-41 773. 255.

⁹⁷ ÁBTL M-41 773. 259.

⁹⁸ A *Hitel* és a JAK-folyóirat ügyének összekötése bizonyítja, hogy a Kört a kulturális irányítás is immár a népiek holdudvarához sorolta – nyilván a hatalom hosszas manipulációinak eredményeként, hiszen olyan, a demokratikus ellenzékhez sorolt neveket sikerült leválasztani a JAK-ról a megelőző években, mint Radnóti Sándor vagy Könczöl Csaba.

⁹⁹ ÁBTL M-41 773. 276.

¹⁰⁰ ÁBTL M-41 773. 279.

ni¹⁰¹ – tehát nem váltotta be teljesen a másként gondolkodók reményeit.¹⁰² Azért is tűnhetnek hiúnak a MISZ-közgyűlés iránt táplált ellenzéki remények, mert az Írószövetség csupán a „felügyeleti” intézmények első vonala volt. Az, hogy mint konformista szervezet a hatalom szempontjából „elesett”, még nem jelentette azt, hogy ne álltak volna rendelkezésre a kiadók, a minisztérium, az illetékes pártszervek és persze a titkosszolgálat a kulturális irányítás céljainak eléréséhez. Ennek megfelelően a JAK-folyóirat ügye nem nyert engedélyt, s a *Hitelé* is csak 1988-ban.

S itt érdemes visszatérni a tanulmányt végigkísérő ritualizmus vagy lázadás dilemmájához. A hitegetésnek, a kegygazdálkodásnak és saját illúzióiknak köszönhetően sem a népiek tekintélyesebb vezetői, sem a JAK nem szánta rá magát, hogy nyíltan felmondja a hatalommal kötött alkukat. Hangsúlyozandó azonban, hogy a rituálék felmondása nem kérhető számon – mintegy normatív alapon – az egykori JAK-on. Sem morálisan, sem a megértés szempontjából nem lenne helyes, ha könnyelműen ítélkezniék a nyolcvanas évek fiatal írói fölött, mondván, nem voltak elég „bátrak”, vagy nem voltak elég „ellenzékiek”. A JAK ritualizmusa ráadásul nemcsak saját – helyes vagy helytelen – helyzetértékeléséből fakadt, hanem a népi tábor jellemző magatartásmintája volt, és többek közt e szellemi erőter talán legfontosabb alakja is ezen a platformon állt: „Csoóri Sándor elmondta, hogy ő azért nem publikál a *Beszélő*ben, vagy más, szamizdat jellegű kiadványokban, mert az ő munkaterülete a szépirodalom, annak pedig széles olvasóközönségre van szüksége, nem lehet egy szűk, titkos réteg kiváltsága.”¹⁰³

Mindezek helyenként visszaköszönnek az 1956-os Intézet által végzett, a rendszerváltoztatás jobboldali emlékezetét vizsgáló oral history kutatás egyes visszaemlékezőinek szavaiból is.¹⁰⁴ Az 1990 utáni politikai élet egyik meghatározó alakja például egyértelműen kifejezte abbéli véleményét, hogy nem a szamizdatosok voltak az „igazi” ellenzék, hanem „ők”, akik az engedélyeztetési és egyéb adminisztratív procedúrák során nap mint nap megküzdöttek a hatalommal.

Két dolgot azonban nem lehet megkerülni: egyfelől a ritualizmus vállalása egy *döntés* volt a JAK többségének részéről – még ha ezzel nem is volt minden tag egészen tisztában, és ha egyébként a kulturális irányítás is minden eszközt bevetette, hogy ebbe az irányba terelje a Kört. Másfelől pedig – és ez a rákövetkező évek, évtizedek szempontjából megkerülhetetlen – ennek a döntésnek maradandó *következményei* lettek a magyar íróársadalom és kulturális elit tagolódására, illetve a kulturális nyilvánosság szerkezetére nézve. A résztvevők közéleti súlya, elgondolásai, művészeti minősége egyértelműen arra predesztinálta

¹⁰¹ Romsics 2003: 50; Kiss Gy.–Szilcz (szerk.) 2016.

¹⁰² Bár nem erre a következtetésre jut Kiss Gy.–Szilcz (szerk.) 2016, az általuk közölt források alapján mégis erre lehet következtetni. Az semmiképpen nem igazolható vissza, hogy az 1986-os közgyűlés *alapvető* fordulatot hozott volna az átmenet történetében (uo. 9–17).

¹⁰³ ÁBTL M-41 773. 221.

¹⁰⁴ Somlai 2019. Az interjúalany anonimizálást kért, de Csoóri megnyilatkozása mellé téve név nélkül is látszik az attitűd azonossága. Ezúton is köszönöm Somlai Katalinnak, hogy rendelkezésemre bocsájtotta előadásának kéziratát.

volna a JAK-ot mint szervezetet, hogy kulcsszerepet játsszon az 1980-as évek végi átmenetben, mint ahogy jó néhány, e tanulmányban inkább a radikálisokhoz sorolt vezetője a szervezeten kívüli szereplőként végül játszott is.

A JAK külső és belső autonómiája azonban nem csak az egyes személyek szintjén és a változás során betöltött szerep miatt érdekes. Ha az új demokrácia első évtizedének kulturális életét – szigorúan történeti szempontból – vesszük szemügyre, világosan megmutatkozik az a hiány is, amelyet a JAK mint fórum betölthetett volna. Ahogyan a *Beszélő* a polgári radikális oldal számára egyfajta központi, csoportképző hely és erőter tudott maradni 1989 után is – köszönhetően talán az egykori lázadó magatartás legitimáló erejének is –, úgy maradt évtizedekig ilyen központ nélkül a népi oldal kulturális elitje.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a fennálló egypártrendszerrel szemben csak a szamizdatos ellenzék lett volna a valódi ellenzék. Azt azonban jelentheti, hogy egy, a kulturális elit lecserélődésével is együtt járó politikai átmenetet követően az új elitből annak az értelmiségi csoportnak lesz erősebb a „kisugárzása”, amelyik már a represszió évei alatt is felvállalta a hatalommal való nyílt szembeszegülést, és ehhez szilárd, kifejecesedett formákat és fórumokat is társított.

A JAK az 1983 és 1986 közti időszakban, párhuzamosan azzal a folyamattal, hogy egyre inkább a népi oldalhoz sorolt, az egyik utolsó lehetőségét mulasztotta el egy effajta, hatalomtól független fórum megteremtésére. A frusztráció, amely ebből a kilencvenes évek nyilvánosságának szerkezetében jól látható úrból fakadt, évtizedes távlatban határozta meg – és talán határozza meg ma is – a népi erőter kulturális elitjének és politizáló értelmiségének viszonyait.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

M-41 773. „Havasi Zoltán” munkadosszié.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288-41 Az MSZMP Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai, 1962–1989.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bertha Zoltán 1983: A József Artila Kör első füzetei. *Mozgó Világ* (9.) 8. 11–15.

Bölgöny József – Hubai László (szerk.) 2004: *Magyarország kormányai 1848–2004*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Csizmadia Ervin 1994: A szamizdat szubkultúrája. *Budapesti Negyed* (2.) 5. 129–172.

Csizmadia Ervin 1995a: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Monográfia. T-Twins, Budapest.

- Csizmadia Ervin 1995b: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* T-Twins, Budapest.
- Kiss Gy. Csaba – Szilcz Eszter (szerk.) 2016: *A másik Magyarország hangja. Dokumentumok az Írószövetség 1986-os közgyűléséről.* Antológia, Lakitelek.
- Kozák Gyula 1999: Szent csőcselék. In: Ständeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban.* 1956-os Intézet, Budapest, 255–281.
- Köszeg Ferenc 1984: Könyvkiadói cenzúra Magyarországon. *Beszélő* (4.) 9. 41–59.
- Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek.* Osiris, Budapest.
- Merton, Robert K. 1980: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* Gondolat, Budapest.
- N. N. 1984: Hangszalag-beszámoló Budapestről: A Mozgó Világ ellen foganatosított intézkedések vitája az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Karán 1983. október 28-án este 18 óra és 21 óra 30 között. *Irodalmi Újság* (35.) 1. 7–19.
- Németh György 2002: *A Mozgó Világ története 1971–1983.* Új Palatinus, Budapest.
- Németh György 2012: *A József Attila Kör története. FIJAK/JAK, 1973–1981–1989–2009.* (JAK-füzetek 176.) JAK–Prae, Budapest.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság.* 1956-os Intézet, Budapest.
- Romsics Ignác 2000: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác 2003: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Rubicon Könyvek, Budapest.
- Somlai Katalin 2019: A rendszerváltás a jobboldali emlékezetben. (Az *1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei* című konferencián [Szeged, 2019. november 28–30.] elhangzott előadás kézirat.)
- Szilágyi Ákos 1983: Szilágyi Ákos felszólalása a Debreceni Irodalmi Napok tanácskozásán. *Alföld* (34.) 2. 42–49.
- Szokolay Zoltán 2015: „Rajtam a bélyeg: ügynök, téglá, besúgó, hazaáruló”. Boldog Zoltán interjúja Szokolay Zoltánnal. *Irodalmi Jelen* (online) <https://www.irodalmijelen.hu/2015-jan-18-1252/rajtam-belyeg-ugynok-tegla-besugo-hazaarulo> – utolsó letöltés: 2019. november 30.
- Szőnyi Tamás 2012a: *Titkos írás. Az állambiztonság és az irodalmi élet 1956–1990.* 1. kötet. Noran, Budapest.
- Szőnyi Tamás 2012b: *Titkos írás. Az állambiztonság és az irodalmi élet 1956–1990.* 2. kötet. Noran, Budapest.
- Tabajdi Gábor 2019: *Bomlasztás. Kádár János és a III/III.* Jaffa, Budapest.
- Takács Tibor 2014: Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. In: Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés.* Libri, Budapest, 107–130.
- Tóth Dezső 1983: A vitákról, a reformokról, az irányzatokról. Beszélgetés Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettessel. *Népszabadság* 1983. április 3. 13–14.
- Turner, Victor 1974: *Dramas, Fields, and Methaphors. Symbolic Action in Human Society.* Cornell University Press, Ithaca.
- Ungváry Krisztián 2017: *A szembenézés hiánya – Felelősségre vonás, iratnyilvánosság és átvilágítás Magyarországon 1990–2017.* Szerzői kiadás, Budapest.